

Penerusan Pendidikan Agama Melalui Sekolah Naungan Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK), 1942-1976

Continuity of Religious Education Through Sekolah Naungan Under Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK), 1942-1976

Siti Fathihah Binti Abd Latif

Pusat Pemikiran Keamanan dan Kesejahteraan (PEMIKIR), Fakulti Pengajian Bahasa dan Pembangunan Insan (FBI), Universiti Malaysia Kelantan
Corresponding author: fathihah.al@umk.edu.my

Abstrak

Kajian ini meneliti penglibatan Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK) dalam memastikan kelangsungan pendidikan agama di negeri Kelantan. Peranan organisasi negeri tersebut diteliti melalui penglibatan dalam memperkenalkan dan menguruskan sekolah naungan iaitu sekolah agama rakyat di Kelantan yang berdaftar dengan MAIK yang merupakan penaung bagi sekolah-sekolah tersebut sejak tahun 1942 sehingga penyerahan pentadbiran sekolah kepada Yayasan Pengajian Tinggi Islam Kelantan pada tahun 1976. Sepanjang tempoh MAIK menguruskan sekolah naungan tersebut jelas memperlihatkan peranan MAIK selaku organisasi agama yang turut bertanggungjawab terhadap kebajikan masyarakat termasuklah pembangunan pendidikan. Meskipun pendidikan agama di Kelantan terpaksa bersaing dengan pendidikan tajaan kolonial dan kerajaan pusat setelah Tanah Melayu mencapai kemerdekaan, namun menerusi sekolah naungan, MAIK telah melaksanakan pelbagai strategi bagi memastikan sistem pendidikan bukan sahaja berterusan malahan relevan dengan keperluan masyarakat di negeri tersebut. Kajian ini merupakan kajian kualitatif dengan analisis sumber daripada Arkib Negara Malaysia, Perpustakaan Negara dan Muzium MAIK. Kajian ini mendapati bahawa pelbagai strategi telah dilaksanakan oleh MAIK terhadap sekolah naungannya berpandukan kepada amalan pentadbiran berbentuk birokrasi oleh organisasi negeri tersebut. Pembirokrasian yang dilaksanakan MAIK sepanjang mengelola sekolah naungan MAIK menjadi faktor penting kepada kelangsungan pendidikan agama di negeri Kelantan sehinggalah peranan tersebut diserahkan oleh MAIK kepada Jabatan Sekolah-Sekolah Agama Kelantan (JASA) di bawah Yayasan Pengajian Tinggi Islam Kelantan pada tahun 1976.

Kata kunci: MAIK; sekolah; pendidikan; agama; Kelantan

Abstract

The study examines how the Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK),

or Council of Islamic Religion and Malay Custom, contributes to religious education's survival in Kelantan. These roles were investigated by promoting and managing the sekolah naungan (patron school), a religious school in Kelantan registered with MAIK. MAIK oversaw the schools from 1942 until 1976, when the Yayasan Pengajian Tinggi Islam Kelantan took over school administration. The MAIK management of the sekolah naungan demonstrated the role of MAIK as a religious organization responsible for the community's well-being, including education development. Although religious education often coincided with colonial-sponsored education and federal government education after independence, through sekolah naungan, MAIK has implemented various strategies to ensure that the religious education system is not only continuously relevant to the needs of the Kelantan community. The qualitative study analyzes sources from the Malaysian National Archives, the National Library, and the MAIK museum. The study found that MAIK's various strategies for sekolah naungan led to bureaucratic administrative practices by the state organization. Until MAIK transferred the role to Jabatan Sekolah-Sekolah Agama Kelantan (JASA) under Yayasan Pengajian Tinggi Islam Kelantan in 1976, the bureaucracy it implemented in managing the MAIK shadow school played a crucial role in ensuring the survival of religious education in the state of Kelantan.

Keywords: MAIK; school; religion; education; Kelantan

Pengenalan

Penjajahan British di Tanah Melayu membawa kepada pelbagai perubahan ke atas masyarakat Melayu di Tanah Melayu termasuklah dalam aspek pendidikan. Dasar pecah dan perintah dalam pendidikan telah mengasingkan masyarakat Melayu atasan dengan pendidikan Inggeris yang turut meminggirkan pendidikan agama dalam kurikulum sekolahnya (Mohd Khairudin & Kamarul Azmi, 2012) Hal ini menurut Atan Long (1979) bagi memastikan pelajar-pelajar diorientasikan dalam bahasa, sikap, pemikiran dan budaya penjajah sekali gus menghalang pelajaran dan budaya Islam yang telah lama diwarisi. Bagi terus 'membekukan' masyarakat Melayu, hanya pendidikan rendah dengan kemahiran 3M (membaca, mengira, menulis) serta subjek pertukangan dan pertanian yang disediakan di sekolah-sekolah Melayu. Bagi pihak British, penerapan ilmu agama di sekolah-sekolah tersebut bukanlah keutamaan kepada pihak British. Hal ini sejajar dengan matlamat pendidikan sebagai satu lagi alat kawalan sosial bagi terus mempertahankan kolonialisme British. Maka, aspek penerapan ilmu agama bukanlah penekanan utama kepada pihak kolonial tersebut.

Namun, persoalan lain yang timbul ialah apakah pendekatan yang digunakan oleh pihak British dalam mengendalikan satu lagi sistem pendidikan yang telah lama wujud dalam masyarakat Melayu iaitu pendidikan agama?. Ismail et al. (1993) membahaskan bahawa sekularisme dalam pendidikan tajaan British menyebabkan pendidikan agama dikesampingkan daripada sekolah-sekolah tajaan British. Bagi pondok dan madrasah yang menjadi peneraju pendidikan Islam juga hanyalah dibiarkan sahaja dengan sistem pelajaran dan pendidikan rohaninya. Pada masa yang sama, British terus mempergiatkan usaha memajukan pendidikan Inggeris bagi melahirkan inteligensia Melayu yang mempunyai hubungan baik dengan British.

Dalam kemelut mempertahankan penerapan ilmu agama dalam pendidikan kanak-kanak Melayu muncul Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK) sebagai organisasi di peringkat negeri yang bertanggungjawab dalam hal ehwal agama dan kebajikan masyarakat termasuklah aspek pendidikan. MAIK telah memainkan peranan dalam merancang pendidikan agama kepada anak-anak tempatan Kelantan antaranya melalui penubuhan sekolah Melayu MAIK dan juga sekolah Arab MAIK. Perubahan yang dilakukan oleh MAIK bertujuan untuk terus memberikan pendidikan bentuk sekolah yang turut sama menekankan pendidikan agama di samping pendidikan akademik yang lain (Zainul Abidin bin

Abdullah, 1983; Nik Abdul Aziz Haji Nik Hassan, 1983; Alias Mohamed, 1984; Abdul Razak Mahmud, 2010; Nik Aziz bin Nik Hassan, 2012).

Sejajar dengan hasrat itu, maka MAIK turut mengambil peranan bagi memantau sekolah-sekolah agama rakyat di Kelantan. Sekolah-sekolah agama rakyat ini diambil sebagai sekolah naungan MAIK sejak tahun 1942 dan berada bawah organisasi tersebut sehinggalah penyerahan sekolah-sekolah MAIK kepada Jabatan Sekolah-Sekolah Agama Kelantan (JASA) di bawah Yayasan Pengajian Tinggi Islam Kelantan pada tahun 1976. Penyerahan tersebut termasuklah sekolah-sekolah naungan MAIK yang sememangnya mengalami pelbagai perkembangan sejak pengenalannya pada tahun 1942. Artikel ini bertujuan meneliti perkembangan sekolah-sekolah naungan MAIK sejak diambil alih oleh MAIK bermula pada tahun 1942. Perkembangan tersebut merangkumi faktor pengenalan sistem sekolah naungan MAIK, aspek peningkatan dan penurunan bilangan sekolah naungan MAIK, perubahan dalam pembangunan kurikulum sekolah naungan MAIK, isu dan cabaran yang dihadapi oleh MAIK selaku penaung kepada sekolah-sekolah agama rakyat tersebut. Perkembangan ini bagi memperlihatkan bahawa pembirokrasian yang dilaksanakan oleh MAIK sepanjang mengelola sekolah-sekolah naungan menjadi antara 'resepi rahsia' kepada kemampuan MAIK sebagai penaung sehinggalah penyerahan sekolah-sekolah naungan pada tahun 1976. Langkah yang dilaksanakan MAIK ini merupakan langkah penting yang dilakukan seiring dengan matlamat mengekalkan tradisi pendidikan agama negeri Kelantan.

Perkembangan Pendidikan Agama di Kelantan Sebelum Penubuhan MAIK

Kedatangan Islam ke Alam Melayu dan Kelantan yang dikatakan berlaku pada kurun ke-12 membawa satu lagi bentuk pendidikan dalam kehidupan masyarakat Melayu Kelantan. Penerimaan agama Islam di Kelantan dibuktikan dengan penemuan beberapa keping syiling emas di Kubang Labu, tebing barat Sungai Kelantan pada tahun 1912. Perkataan yang tertulis 'Al- Mutawakil ala-Allah' yang bermaksud berserah kepada Allah dan 'al-Julus Kelantan' yang bererti kerajaan Kelantan membuktikan bahawa Islam telah bertapak di negeri Kelantan sejak kurun ke-12 lagi. Tulisan angka Arab 577 yang ditafsir oleh pengkaji sebagai 577 Hijrah bersamaan dengan 1180 Masihi meletakkan pengaruh agama Islam di Kelantan dalam tempoh yang lama (Wan Hussain Azmi, 1980). Catatan Ibnu Battutah mengenai Kelantan sepanjang perjalanan beliau pada tahun 1297 menuju ke China juga menceritakan tentang agama Islam yang sudah bertapak di negeri tersebut. Ibnu Battutah dikatakan telah singgah di satu kawasan dinamakan Kaylukari. Kaitan antara kawasan Kaylukari dan Kelantan dikupas oleh sarjana tempatan seperti Abdul Rahman Ahmadi (1974) dan Mahayudin Haji Yahya (2001) yang berpendapat bahawa kawasan Kaylukari yang dimaksudkan ialah Kuala Krai, Kelantan.

Seperti pengalaman negeri-negeri Melayu yang lain, pendidikan agama Islam di Kelantan sebenarnya bermula di istana. Long Yunus (m.m. 1776-1795) merupakan pemerintah awal yang memulakan pengajian agama di istana dengan bantuan anak angkat baginda, Sheikh Haji Abdul Halim. Perkembangan pengajian agama di istana ini, menurut Ismail et al. (1993), merupakan fenomena biasa yang berlaku di Alam Melayu. Pengaruh budaya Hindu-Buddha yang menjadikan sistem pengajian dan pendidikan tertumpu di istana akhirnya menyebabkan istana turut menjadi pusat ilmu pengetahuan di Alam Melayu pada tempoh awal kedatangan Islam. Golongan ulama diberi kedudukan yang baik di istana Kelantan malah hubungan erat dengan golongan istana ini membuka ruang kepada golongan agamawan untuk menyebarkan pendidikan agama kepada rakyat jelata pula.

Kajian lepas mengenai perkembangan pendidikan Islam di Kelantan kerap menonjolkan peranan ulama dalam memperkembangkan pendidikan Islam di Kelantan (Abdul Halim Ahmad, 1982). Tuan Syeikh Haji Abdul Halim, misalnya, merupakan ulama perintis kepada penyebaran pendidikan agama dalam kalangan masyarakat Kelantan. Pembelajaran

ilmu agama ini bermula dengan lebih rancak pada akhir kurun ke-18 apabila Syeikh Abdul Halim pulang dari Mekah. Beliau bukan sahaja mengajar ilmu agama di istana malahan juga kepada golongan rakyat. Hal ini dilaksanakan dengan mengadakan kelas agama di surau-surau yang dibina secara gotong-royang oleh orang ramai atas arahan sultan. Bahkan melalui hubungan baik dengan Sultan Muhammad I, Sheikh Haji Abdul Halim telah berjaya menasihati sultan bagi menubuhkan lebih banyak surau, madrasah di Kelantan dan luar Kelantan, misalnya, di Mekah, Jeddah dan Madinah. Bagi pendidikan agama kepada kaum wanita pula, usaha dakwah tersebut diteruskan oleh Haji Yaakub, anak Syeikh Haji Abdul Halim sendiri. Meskipun bermula agak lewat yakni sekitar awal kurun ke-19 dengan pembukaan kelas agama untuk wanita di kampung dan surau yang tertumpu di Kota Bharu, usaha dakwah tersebut jelas memberikan peluang pendidikan agama yang lebih baik kepada golongan wanita di negeri tersebut.

Bahkan perkembangan pesat pendidikan agama di Kelantan dibuktikan dengan kehadiran ramai pelajar dari luar Kelantan. Abdul Halim Ahmad (1982) meletakkan tahun 1780-an sebagai tahun permulaan Kelantan dikunjungi oleh penuntut dari luar dan dalam Tanah Melayu dan berterusan pada kurun seterusnya. Hal ini disebabkan pada tahun tersebut ibu negeri Kelantan telah berpindah dari Kota Kubang Labu ke Kota Lama (Kampung Sireh) atas perintah Long Yunus. Pemindahan tersebut membolehkan usaha menjadikan Kelantan sebagai pusat pendidikan Islam dapat dimulakan dengan teratur dan berpusat.

Pendidikan Islam di negeri Kelantan semakin berkembang dengan kemunculan sistem pendidikan pondok. Perkembangan institusi pondok, menurut Arba'iyah Mohd Noor (2008), bermula dengan penubuhan pondok pertama di Kelantan pada tahun 1820 oleh Tuan Guru Hj. Abd Samad bin Abdullah di Pulau Condong, Kelantan. Kehadiran golongan ulama terutamanya pada awal kurun ke-19 telah membawa kepada kewujudan pelbagai pondok di Kelantan. Kegiatan agama yang pada awalnya tertumpu di bandar seperti Kota Bharu turut merebak ke kawasan yang lebih terpencil. Penubuhan pondok membantu dalam meningkatkan lagi bilangan pelajar Kelantan yang mengikuti pengajian agama. Di jajahan Kota Bharu, misalnya, terdapat beratus-ratus buah pondok yang kebanyakannya berada di sekitar Masjid Besar Muhammadi. Hal ini disokong oleh kemunculan ramai guru dan ulama terkenal di Kelantan seperti Tuan Tabal, Haji Wan Ismail, Haji Wan Musa, Tok Kenali, Tok Seleho, Tok Kemuning, Wan Hassan Kemboja, Haji Ali Salehuddin, Yusof Ligor dan ramai lagi yang pulang daripada pengajian di Mekah dan Patani terutamanya. Menurut Arbaiyah, sekitar tahun 1910-1945 merupakan zaman keemasan perkembangan sekolah pondok dengan banyak pondok telah dibina dan bilangan pelajar semakin bertambah.

Perkembangan pendidikan Islam inilah yang akhirnya menjadikan Kelantan akhirnya dikenali sebagai serambi Mekah. Kedudukan negeri Kelantan dan Masjid Kota Bharu sebagai pusat pengajian agama terkenal di Tanah Melayu ini turut diakui oleh J. S. Mason, Penasihat British dalam laporan tahunan Kelantan 1910;

“There was a daily average attendance of 42 at the Mosque school, Kota Bharu. This is a sort of the theological college where a course of ecclesiastical law may be taken. It has a considerable reputation throughout the peninsular. It is undeniably very High Church. The students are all adults, some well advanced in years (K.A.R, 1910).”

Namun, serentak dengan perkembangan semasa, pendidikan di negeri Kelantan berkembang dengan pengenalan sistem pendidikan berbentuk sekolah yang diperkenalkan oleh pihak Siam dan British dan minat ibu bapa bagi menghantar anak-anak mereka ke sekolah tersebut semakin meningkat. Dalam hal ini, isu kelangsungan pendidikan agama bagi anak-anak Kelantan menjadi isu besar terutamanya dalam kalangan pemimpin dan ulama

tempatan. Penubuhan MAIK merupakan titik tolak kepada satu lagi perubahan dalam pendidikan negeri Kelantan apabila sebuah organisasi agama negeri memainkan peranan dalam menguruskan pendidikan negeri termasuklah pendidikan agama melalui penubuhan sekolah-sekolah.

Penubuhan MAIK dan Penglibatan Dalam Pendidikan Berbentuk Sekolah

MAIK telah ditubuhkan pada 17 Safar 1334 bersamaan 24 Disember 1915 melalui satu pengisytiharan oleh Sultan Muhammad selaku ketua agama negeri Kelantan. Melalui pengisytiharan tersebut, MAIK telah dipertanggungjawabkan bagi mengendalikan hal ehwal agama dan adat istiadat Melayu termasuklah pendidikan Islam. Penubuhan MAIK sememangnya telah membuka lembaran baru dalam aspek pentadbiran organisasi di peringkat negeri. Hal ini kerana melalui penubuhan organisasi tersebut telah memperkukuhkan lagi unsur pembirokrasian dalam pentadbiran negeri Kelantan. Pembirokrasian ini dapat difahami melalui wujudnya hierarki dalam organisasi MAIK, pengkhususan jawatan pegawai MAIK berdasarkan kepakaran serta pematuhan kepada peraturan yang seragam sehingga menghapuskan identiti perseorangan (*impersonality*) dalam MAIK di samping pendokumentasian bagi setiap urusan pentadbiran MAIK (Weber, 2015). Menurut Shahril Talib (1995) perlantikan J. S. Mason sebagai penasihat pertama British di Kelantan telah mengubah corak pentadbiran negeri yang lebih moden. Beliau telah menambahbaik struktur pentadbiran sedia ada mengikut Negeri-negeri Melayu Bersekutu dan menubuhkan organisasi baru bagi memperkemas lagi pentadbiran Kelantan termasuklah MAIK. Bagi Alias Mohamed (1984) pula, MAIK ditubuhkan sebagai usaha pemimpin tempatan untuk melaksanakan pemusatan kuasa mengikut sistem birokrasi yang disesuaikan berdasarkan sistem birokrasi British di Kelantan dan Tanah Melayu umumnya.

Idea mengenai pemodenan dan pembirokrasian tersebut bukanlah menghairankan memandangkan kemasukan unsur moden ini berlaku bukan sahaja di negeri Kelantan malahan situasi yang sama berlaku di negeri-negeri Melayu Utara yang lain selepas Perjanjian Bangkok 1909. Sharifah Zaleha (1985) yang meneliti perkembangan agama Islam di Kedah turut mengakui bahawa unsur kemodenan dan pembirokrasian di Kedah semakin ketara dengan kemasukan British. Perubahan ini berlaku meskipun Kedah sebelumnya sudah mempamerkan ciri moden melalui pembirokrasian dalam pentadbirannya. Hal ini misalnya dapat diperhatikan melalui penubuhan *State Council* pada 1905 di Kedah hasil daripada pengaruh Thailand ke atas Kedah.

Bagi negeri Kelantan pula, penubuhan MAIK menyebabkan berlakunya perubahan terhadap pengurusan hal ehwal agama dan adat istiadat negeri yang lebih tersusun. Hal ini meskipun sebelum kehadiran British lagi hal ehwal agama dan adat istiadat di Kelantan sudah mempunyai sistemnya yang tersendiri (Roff, 2003). Hal ehwal agama misalnya diuruskan oleh mufti yang dilantik, pemungutan zakat dilakukan oleh imam-imam. Namun, penubuhan MAIK membawa kepada pemusatan kuasa di bawah satu organisasi dan sultan sebagai ketua. MAIK berperanan sebagai badan perancang, penguatkuasaan undang-undang Islam dan melaksanakan program-program keislaman yang merangkumi ibadah, pendidikan, pentadbiran masjid, nikah kahwin dan pungutan zakat serta pengagihannya (Faisal @ Ahmad Faisal & Noorzahidah, 2013). Dalam organisasi MAIK pula, Ahli al-Majlis atau selepasnya dikenali sebagai Anggota Majlis merupakan badan tertinggi dalam MAIK yang menguruskan segala hal berkaitan dasar, tindakan dan pentadbiran MAIK (Penyata Tahunan MAIK, 1916)

Sejak ditubuhkan pada tahun 1915, MAIK terus mempergiatkan usaha bagi memelihara hal ehwal agama dan kebajikan masyarakat Kelantan. Dalam aspek pendidikan, sejak awal lagi MAIK telah mengembangkan pelbagai kegiatan keagamaan bagi meningkatkan penerapan ilmu agama. Antaranya melalui penerusan sistem pondok di Masjid Muhammadi, pelantikan guru pelawat yang bertanggungjawab mengajar di surau dan masjid yang ditetapkan,

pelaksanaan kelas pengajian agama pada waktu malam di Masjid Muhammad dan pengajian agama kepada polis serta banduan. Lantaran itu, penglibatan MAIK dalam pendidikan bentuk sekolah hanyalah merupakan satu lagi kesinambungan usaha dalam menyediakan pendidikan terutamanya pendidikan agama kepada masyarakat Kelantan. Hasilnya, pencapaian MAIK dalam pendidikan merupakan antara kejayaan terbesar organisasi agama negeri tersebut dalam menjaga kebajikan masyarakat sejak penubuhannya pada tahun 1915 (Roff, 1974). Pendidikan bentuk sekolah dengan sistem pengurusan yang lebih baik ini bermula dengan penubuhan Maahad Muhammadi (Melayu) pada tahun 1917. Sejak itu, usaha MAIK tidak terhenti begitu sahaja dan diteruskan dengan penubuhan sekolah Inggeris MAIK dan MAIK muncul sebagai organisasi pertama yang menyediakan sekolah Inggeris selain sekolah Inggeris swasta. Suatu langkah yang terpaksa dipikul oleh MAIK dalam mengatasi keengganan dan kelewatan British menyediakan pendidikan Inggeris kepada anak-anak tempatan (Penyata Tahunan MAIK 1932). Hanya pada tahun 1936, sekolah pertama Inggeris di bawah kerajaan British ditubuhkan iaitu *Sultan Ismail Training College (SITC)*. Peranan MAIK dalam mengembangkan pendidikan Kelantan berterusan dengan penubuhan Maahad Muhammadi (Melayu) bahagian perempuan pada tahun 1932. Langkah ini merupakan hasil kesedaran bahawa permintaan terhadap pendidikan bentuk sekolah oleh ibu bapa dan anak-anak perempuan yang semakin positif (Penyata Tahunan MAIK 1931). Sekolah ini merupakan sekolah pertama yang menyediakan pendidikan kepada pelajar perempuan sahaja berbanding British yang hanya pada tahun 1936 menubuhkan sekolah Melayu perempuan di Padang Garong, Kota Bharu (K.A.R 1936).

Usaha MAIK bagi memberikan pendidikan termasuklah pendidikan agama dan akademik terus rancak apabila Maahad Muhammadi (Arab) ditubuhkan pada tahun 1937. Kejayaan menubuhkan Maahad Muhammadi (Arab) merupakan antara pencapaian terbaik daripada MAIK setelah pengalaman menguruskan sekolah Melayu dan sekolah Inggeris sebelumnya (Abdul Razak, 2010). MAIK meneruskan ketiga-tiga sistem persekolahannya sehinggalah Perang Dunia Kedua tercetus. Peralihan kuasa daripada British kepada pihak Jepun telah membawa kepada penutupan sekolah Inggeris yang dianggap mempunyai pengaruh Barat. Perkembangan lain yang berlaku sepanjang pendudukan Jepun di negeri Kelantan ialah pengenalan kepada sistem sekolah naungan oleh pihak MAIK. Hal ini lantaran daripada pihak Jepun sendiri yang membiarkan MAIK menguruskan aspek pendidikan agama kepada masyarakat Kelantan termasuklah berkaitan perkembangan sekolah agama rakyat. Kelonggaran tersebut membolehkan pada tahun 1942, MAIK mula memperkenalkan dua buah sekolah naungannya (Penyata Tahunan MAIK 1942). Sejak daripada tahun 1942 tersebut, maka berlakulah pelbagai perkembangan, pembaharuan dan pengadaptasian yang telah berlaku ke atas sekolah-sekolah naungan tersebut.

Perkembangan Sekolah Naungan MAIK, 1942-1976

Sekolah naungan MAIK dapat difahami sebagai sekolah-sekolah agama rakyat yang kebanyakannya ditubuhkan oleh masyarakat tempatan yang antaranya diketuai oleh ketua kampung, imam atau guru-guru. Pembinaan sekolah tersebut daripada sumbangan masyarakat mahupun individu berbentuk duit, material mahupun pemberian tanah wakaf. Bagi pembayaran gaji guru-guru pula kutipan yuran daripada pelajar atau sumbangan masyarakat setempat sebagai sumber utama bagi sekolah (Penyata Tahunan MAIK, 1942). MAIK selaku penaung mempunyai hak dalam memantau perjalanan sekolah terutamanya berkaitan dengan pembangunan kurikulum serta kelayakan pengajar (Fail MAIK 571/52). Bahkan, sebagai syarat mendaftar sebagai sekolah naungan MAIK, aspek seperti infrastruktur sekolah, bilangan pelajar serta pengurusan sekolah seperti guru dan jawatankuasa sekolah turut dinilai oleh pegawai pelajaran MAIK terlebih dahulu. Dalam sesetengah hal, isu yang berlaku di sekolah sehingga mengganggu perjalanan sekolah seperti masalah pengajar, masalah dana sekolah turut

diambil maklum oleh pihak MAIK (Fail MAIK 768/1950). Hal ini berbeza dengan sekolah MAIK kerana pentadbiran sekolah dan pengurusan kewangan sekolah diuruskan oleh MAIK sepenuhnya. Sejak tahun 1942, MAIK mula meluluskan dua buah sekolah agama rakyat untuk menjadi sekolah naungan MAIK iaitu Madrasah Alawiyah dan Madrasah Naim Lil Banat (Penyata Tahunan MAIK, 1942)

Beberapa faktor diteliti mempengaruhi langkah MAIK dalam memperkenalkan sistem sekolah naungan MAIK. Bagi pihak MAIK, sekolah naungan MAIK jelas membantu organisasi tersebut dalam menampung permintaan terhadap pendidikan bentuk sekolah di negeri Kelantan. Nik Abdul Aziz (2012) menyatakan bahawa antara tempoh tahun 1940 hingga tahun 1949, jumlah sekolah agama rakyat di Kelantan semakin meningkat ekoran kebangkitan semangat nasionalisme di Tanah Melayu pada ketika itu. Kesedaran pendidikan tersebut sekali gus mendesak MAIK untuk menyediakan lebih banyak sekolah bagi anak-anak tempatan Kelantan. Dalam hal ini, pengambilan sekolah-sekolah agama rakyat sebagai sekolah naungan secara tidak langsung meringankan bebanan kewangan yang dihadapi MAIK. Namun, pada masa yang sama, MAIK sebagai organisasi agama negeri masih dapat mengawal perjalanan sekolah-sekolah agama rakyat tersebut. Pembirokrasian yang dijalankan oleh MAIK di sekolah-sekolah MAIK turut diperkenalkan dalam sistem sekolah naungan MAIK. Meskipun MAIK tidak bertanggungjawab dalam hal ehwal kewangan serta pemberian gaji pengajar, namun penetapan dan keseragaman pengurusan sekolah memperlihatkan usaha MAIK menerapkan pembirokrasian di sekolah-sekolah naungan MAIK. Hal ini sekali gus membolehkan MAIK terus diberi ruang untuk memantau perjalanan sekolah-sekolah naungan MAIK terutamanya apabila pendokumentasian berkenaan pengurusan sekolah haruslah diserahkan kepada MAIK.

Pembirokrasian pendidikan yang dilaksanakan oleh MAIK dalam aspek pembangunan kurikulum di sekolah-sekolah naungan juga bertujuan mengelakkan berlaku kekeliruan dalam kalangan masyarakat Kelantan. Hal ini kerana, MAIK sejak penubuhannya telah berusaha menangani masalah ajaran-ajaran yang dilihat menyeleweng daripada ajaran agama Islam yang benar (Fail MAIK 181/29). Kebimbangan MAIK terhadap berkemungkinan sekolah-sekolah agama rakyat dijadikan sebagai platform dalam menyebarkan ilmu yang lari daripada landasan Islam yang sebenarnya menyebabkan satu bentuk pemantauan dan keseragaman perlu dilakukan. Hasil daripada cadangan dan perbincangan, maka MAIK mengambil keputusan bahawa kelayakan pengajar di sekolah-sekolah naungan harus dinilai oleh pihak MAIK melalui jawatankuasa pemeriksa yang dibentuk MAIK sendiri (Fail MAIK 82/88). Penubuhan jawatankuasa yang dicadangkan pada tahun 1945 ialah seiring dengan penambahan lebih banyak sekolah-sekolah agama rakyat di negeri Kelantan yang kebanyakannya memohon mendaftar dan menjadi sekolah naungan MAIK.

Penilaian dan pengeluaran surat tauliah oleh MAIK tersebut membolehkan organisasi itu meneliti perkembangan sekolah-sekolah agama yang ditubuhkan. Hal ini kerana hanya pengajar-pengajar yang mendapat surat tauliah daripada MAIK sahaja yang layak menjawat jawatan guru di sekolah-sekolah MAIK. Bahkan jika diteliti, syarat pentauliah yang dikenakan kepada guru-guru di sekolah naungan ini sebenarnya memberi lebih peluang kepada bekas pelajar di sekolah MAIK dan sekolah naungan MAIK untuk menceburi bidang pendidikan. Hal ini kerana MAIK telah menetapkan bahawa calon haruslah mempunyai kelulusan sekurang-kurangnya darjah 5 di sekolah Arab yang menggunakan sukatan MAIK (Penyata Tahunan MAIK, 1967). Bagi terus memantau perkembangan sekolah-sekolah agama rakyat ini juga MAIK turut mewajibkan jawatankuasa sekolah untuk mendapatkan kebenaran bagi mengutip derma dan sumbangan orang ramai (Fail MAIK 715/52). Kebenaran ini sebagai satu pengesahan bahawa MAIK selaku organisasi agama negeri sedar akan hal ehwal penubuhan dan perjalanan sekolah-sekolah tersebut. Tindakan ini memberi satu keyakinan kepada orang ramai dalam membantu menyumbang kepada sekolah-sekolah terbabit.

Selain daripada kelayakan guru, MAIK turut memastikan bahawa kesegaraman pembangunan kurikulum turut berlaku di sekolah-sekolah naungan MAIK. Misalnya dalam aspek penggunaan kitab-kitab agama yang diajar di sekolah-sekolah naungan. MAIK turut memberikan tanggungjawab kepada pegawai agama MAIK bagi memeriksa kitab-kitab agama yang digunakan oleh pengajar-pengajar ilmu agama sama ada yang diajar kepada masyarakat umum Kelantan mahupun di sekolah-sekolah termasuk sekolah naungan (Fail MAIK 317/49). Sememangnya langkah MAIK memantau dan menyeragamkan penggunaan buku-buku di sekolah ini hanyalah penerusan kepada usaha penterjemahan dan penerbitan MAIK yang telah bermula sejak tahun 1917. Hal ini kerana, sejak tahun 1917 MAIK telah mula menerbitkan buku-buku di bawah Pejabat Menterjemah Kitab. Unit tersebut ditubuhkan pada 5 November 1916 dengan buku keluaran pertamanya iaitu *Kitab Jalan Sejahtera* yang digunakan oleh para pelajar di sekolah MAIK juga. Selain daripada Unit Menterjemah Kitab, Pejabat Matba'ah MAIK yang ditubuhkan pada tahun 1917 turut berperanan mencetak buku-buku terbitan MAIK, keperluan cetak MAIK serta buku-buku penulis-penulis lain selain MAIK (Abdul Razak, 2018)

Kemampuan MAIK menterjemah, menerbit serta mencetak buku-buku keluaran MAIK sendiri, membolehkan organisasi tersebut memantau proses pembangunan kurikulum dalam sekolah-sekolah di Kelantan. Bahkan, keseragaman inilah yang menjadi panduan kepada majlis agama negeri yang lain seperti dalam surat setiausaha Majlis Agama Perak kepada MAIK sewaktu mendapat maklumat berkenaan dengan perjalanan pentadbiran sekolah-sekolah agama Kelantan, “mudah-mudahan dapatlah menjadi tauladan bagi menjalankan di negeri Perak dengan sempurnanya” (Fail MAIK 768/1950)

Selain buku-buku yang digunakan, MAIK turut berperanan dalam memantau sukatan pelajaran yang digunapakai oleh sekolah-sekolah naungan MAIK. Hal ini seperti yang tertulis dalam peraturan sekolah-sekolah agama rakyat di bawah naungan MAIK;

“terhaklah pejabat pelajaran mengawal semua pelajaran yang diajar di sekolah-sekolah itu dan memberi apa2 perintah di dalam perkara yang berkenaan dengan pelajaran dan perjalanannya.” (Fail MAIK 768/1950)

Penyelarasan sukatan pelajaran ini penting disebabkan kebanyakan sekolah naungan ini hanya menyediakan pengajian peringkat permulaan iaitu darjah satu hingga darjah tiga. Bagi pelajar yang ingin meneruskan pelajaran, sekolah-sekolah agama MAIK merupakan antara sekolah pilihan bagi pelajar-pelajar ini menyambung pengajian. Justeru, penyelarasan sejak peringkat permulaan penting agar perjalanan pengajian pelajar di peringkat lebih tinggi menjadi lancar. Bagi pelajar lelaki yang ingin menyambung pelajaran, Maahad Muhammadi (Arab) menjadi antara pilihan utama kepada pelajar-pelajar ini selain daripada sekolah MAIK yang lain. Bagi pelajar perempuan yang ingin menyambung pengajian yang lebih tinggi iaitu selepas peringkat permulaan pula sekolah naungan seperti Madrasah Naim Lil Banat dan Madrasah Saniah Lil Banat. Hanya pada tahun 1946, Maahad Muhammadi (Arab) turut membenarkan pelajar perempuan menghadiri sekolah tersebut dan pada tahun 1967, Maahad Muhammadi (Arab) bahagian perempuan mula dibuka menyediakan lebih peluang pengajian kepada pelajar perempuan. Perjalanan pengajian pelajar serta peralihan pelajar-pelajar ke pelbagai sekolah bagi meneruskan pengajian menyebabkan keseragaman sukatan pelajaran di sekolah-sekolah naungan sangat penting.

Meskipun sekolah-sekolah naungan mempunyai jawatankuasa sekolah yang bertanggungjawab menguruskan pentadbiran dan kewangan sekolah, namun kemasukan sebagai sekolah naungan MAIK didapati turut membantu pihak pengurusan. Dalam aspek berkaitan kewangan misalnya, walaupun MAIK tidak menanggung gaji bagi guru-guru namun organisasi tersebut menyediakan bantuan kewangan kepada sekolah-sekolah yang terpilih. Hal

ini misalnya terjadi kepada Madrasah Saniah Lilbanat dan Naim Lil Banat yang merupakan antara penerima tetap bantuan MAIK iaitu \$ 35.00 sebulan. Jumlah bantuan tersebut meningkat kepada \$ 50.00 sebulan sejak 1959 (Penyata Tahunan MAIK, 1956). Dalam kes-kes tertentu, MAIK turut membantu dalam aspek kewangan sekiranya sekolah naungan menghadapi masalah seperti membayar elaun sewa rumah guru (Fail MAIK 788/51). Kemasukan sekolah-sekolah agama rakyat ini juga sebenarnya memberi keuntungan kepada jawatankuasa pengurusan sekolah yang manfaatnya turut dirasakan oleh para pelajar. Meskipun tidak berpeluang memasuki sekolah majlis, namun kualiti pelajaran yang diterima masih sama. Bahkan memudahkan pelajar-pelajar ini bagi menyambung pelajaran di sekolah majlis kelak. Hasil daripada pengenalan sistem sekolah naungan ini, didapati bahawa semakin banyak sekolah yang ditubuhkan dan diserahkan kepada MAIK. Perkembangan bilangan sekolah-sekolah naungan ini dapat diperhatikan dalam Jadual 1 di bawah.

Jadual 1: Jumlah sekolah naungan MAIK, 1942-1975

Tahun	Jumlah sekolah naungan MAIK
1942	2
1944	12
1946	17
1948	30
1951	27
1954	18
1957	30
1958	35
1960	56
1964	121
1966	133
1968	142
1970	90
1972	89
1974	79
1975	90

Rujukan: Disesuaikan daripada Penyata Tahunan MAIK 1942, 1944, 1946, 1948, 1951, 1954, 1957, 1958, 1960, 1964, 1966, 1968, 1970, 1972, 1974, 1975)

Berdasarkan kepada Jadual 1, dapat diteliti bahawa berlakunya peningkatan jumlah sekolah naungan yang hanya berjumlah dua buah kepada 30 buah sekolah pada tahun 1948. Peningkatan ini disebabkan semakin banyak permohonan daripada sekolah-sekolah agama rakyat untuk mendaftar sebagai sekolah naungan MAIK. Namun, menjelang awal tahun 1950-an berlakunya penurunan terhadap bilangan sekolah naungan iaitu pada tahun 1951 berjumlah 27 buah dan hanya tinggal 18 buah pada tahun 1954. Penurunan bilangan sekolah ini ekoran daripada penutupan sekolah naungan yang dikenalpasti mundur dan tidak mendapat sambutan daripada anak-anak tempatan. Bahkan, prestasi sekolah naungan MAIK juga turut diperdebatkan melalui media seperti akhbar (*Utusan Melayu*, 1952). MAIK didakwa tidak memberikan tumpuan terhadap perkembangan sekolah naungan sehingga aspek seperti infrastruktur sekolah yang daif juga dikatakan tidak diambil peduli oleh organisasi agama tersebut (Fail MAIK 75/1949)

Bahkan MAIK dalam penyata tahunan 1951 turut mengakui bahawa daripada 27 buah

sekolah naungan, hanya beberapa buah sekolah naungan yang dikenalpasti maju antaranya ialah Madrasah Saniah Lil Banat, Madrasah Naim Lil Banat, Madrasah islah, Madrasah Wataniah, Madrasah mahdiah dan Madrasah Diniyah (Penyata Tahunan MAIK, 1951). Isu kemunduran sekolah-sekolah MAIK termasuklah sekolah-sekolah naungan ini semakin membimbangkan pihak MAIK apabila diteliti perkembangan dalam pendidikan Tanah Melayu pada awal tahun 1950-an. Pengenalan Ordinan Pelajaran 1952 yang menurut Haris Md. Jadi (1990) dianggap sebagai satu-satunya usaha pihak kolonial dalam menubuhkan satu dasar pelajaran yang mempunyai ciri kebangsaan jelas menggugat status sekolah-sekolah MAIK. Hal ini kerana selain pengenalan dua jenis sekolah kebangsaan iaitu sekolah dengan pengantar bahasa Melayu dan pengantar bahasa Inggeris, Ordinan Pelajaran 1952 ini juga turut menerapkan bahawa pendidikan adalah percuma untuk semua kanak-kanak daripada umur enam sehingga 12 tahun (Federation of Malaya, 1952). Penyediaan pendidikan rendah percuma ini menjadi tarikan kepada ibu bapa Melayu sekali gus menjejaskan jumlah pelajar dan bilangan sekolah agama negeri.

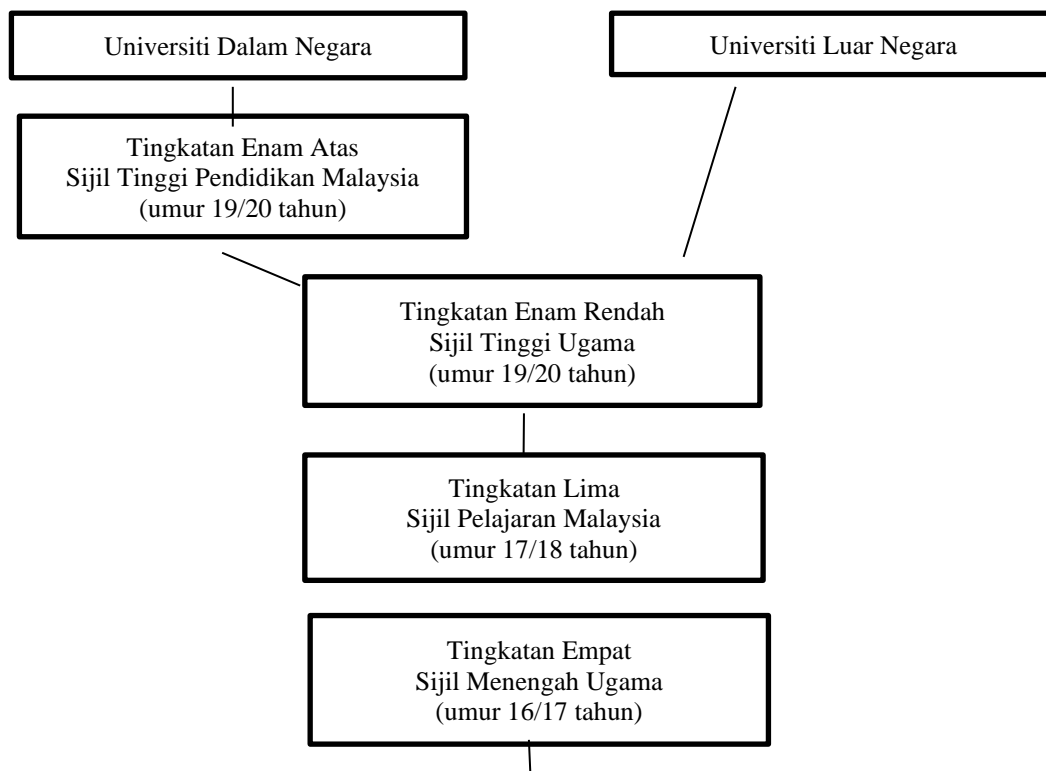
MAIK mengambil inisiatif dengan menubuhkan satu jawatankuasa bagi menyusun semula kurikulum sekolah MAIK termasuklah sekolah Arab MAIK dan juga sekolah naungan MAIK. Selain pengemaskinian kurikulum sekolah, pada tahun 1953 juga MAIK melalui jawatankuasa turut bersetuju memberikan bantuan kewangan kepada lima buah sekolah naungan dengan jumlah sebanyak \$35.00 dan \$50.00 sebulan. Bantuan ini diharapkan bagi membantu kewangan sekolah yang menjadi antara faktor kepada penutupan kebanyakan sekolah-sekolah naungan sehingga hanya berjumlah 18 buah pada tahun 1954.

Walau bagaimanapun, peningkatan telah dicatatkan sejak tahun 1957 dengan jumlah sekolah naungan meningkat kembali kepada 30 buah. Berdasarkan kepada Jadual 1, dapat diteliti bahawa peningkatan jumlah sekolah naungan terus berlaku dalam tahun-tahun selepasnya sehingga pada tahun 1968 jumlah sekolah naungan ialah sebanyak 142 buah. Selain daripada faktor kesedaran pendidikan yang lebih baik dalam kalangan masyarakat, permintaan terhadap sekolah-sekolah naungan MAIK juga seiring dengan penawaran kurikulum dan pengajian yang lebih baik di sekolah-sekolah tersebut. Misalnya tahap pengajian di sekolah-sekolah naungan juga semakin tinggi berbanding pada tahun-tahun awal sekolah naungan diperkenalkan apabila hanya menyediakan pengajian peringkat permulaan. Bagi pelajar yang ingin meneruskan pengajian, perlu menyambung di sekolah lain seperti sekolah MAIK. Namun, pada tahun 1967 misalnya sudah terdapat 14 buah sekolah naungan yang turut menyediakan pengajian peringkat menengah (Penyata Tahunan MAIK, 1967). Kemampuan sekolah-sekolah naungan untuk terus kekal dan mampu menyediakan pendidikan kepada anak-anak tempatan Kelantan juga disumbangkan oleh faktor bantuan kewangan yang diberikan oleh kerajaan pusat dan kerajaan negeri. Mulai daripada tahun 1959, Kementerian Pelajaran Malaysia telah menyalurkan bantuan kewangan kepada sekolah Arab MAIK dan sekolah naungan MAIK. Bantuan tersebut sememangnya telah membantu MAIK dan jawatankuasa pengurusan sekolah naungan MAIK terutamanya bagi membiayai gaji guru-guru. Misalnya pada tahun 1960 sekolah naungan MAIK telah menerima sebanyak \$ 38, 706. 00 dan hampir 70% daripadanya telah digunakan untuk membayar gaji guru-guru sekolah naungan. Pemberian bantuan ini berdasarkan kepada jumlah pelajar di sekolah tersebut iaitu \$10.00 bagi seorang pelajar. Namun, tidak semua sekolah naungan menerima bantuan tersebut misalnya pada tahun 1968 jumlah sekolah naungan ialah 142 namun hanya 85 buah sekolah naungan yang menerima bantuan. Hal ini disebabkan oleh penilaian yang dilakukan oleh MAIK terhadap prestasi sekolah tersebut. Bagi sekolah yang dikenalpasti gagal menunjukkan kemajuan maka bantuan tidak diberikan. Bahkan penilaian MAIK turut membawa kepada penutupan beberapa buah sekolah naungan MAIK.

Kegagalan untuk mendaftar sebagai sekolah naungan dan penutupan sekolah naungan inilah yang menjadi penyebab kepada bilangan sekolah naungan yang berkurangan secara

drastik pada tahun 1970 iaitu hanya berjumlah 90 buah. Bagi MAIK, penilaian semula sekolah-sekolah naungan MAIK ini susulan daripada penubuhan Jawatankuasa Mengkaji dan Menyusun Kedudukan Pelajaran/Persekolahan MAIK pada tahun 1968. Penilaian yang tegas mula dilakukan oleh MAIK sejak tahun 1969 berikutan dengan hasrat organisasi tersebut bagi menyesuaikan sistem sekolah MAIK dan sekolah naungan MAIK dengan perkembangan pendidikan negara. Hal ini kerana menjelang akhir tahun 1960-an, minat serta persepsi masyarakat terhadap sistem pendidikan sekolah agama semakin membimbangkan. Kecenderungan ibu bapa menghantar anak-anak mendapatkan pendidikan tajaan kerajaan pusat atas faktor tarikan ekonomi serta keyakinan kepada pendidikan kebangsaan mendesak MAIK untuk melakukan rombakan terhadap sistem persekolahannya (Nik Aziz Nik Pa, 2018). Justeru, sekolah-sekolah naungan yang tidak mampu mengikuti sistem pendidikan baharu yang direncanakan oleh MAIK tidak lagi diterima mendaftar sebagai sekolah naungan MAIK. Perubahan kurikulum tersebut juga susulan daripada pendekatan yang dilakukan oleh Bahagian Agama di Kementerian Pelajaran Malaysia yang mengubah kurikulum sekolah-sekolah agama dengan memasukkan subjek akademik selain subjek asas agama. Hal ini berlaku misalnya di Kolej Islam Kelang pada akhir tahun 1969 dan beberapa sekolah agama negeri yang diambil alih oleh kementerian. Sambutan terhadap sekolah tersebut semakin baik memandangkan ibu bapa mula mengubah fikiran dan menghantar anak-anak mereka ke sekolah-sekolah tersebut.

MAIK mula beradaptasi dengan perkembangan tersebut, justeru sekali lagi mengubahsuai kurikulum sekolah-sekolah MAIK dan sekolah-sekolah naungan MAIK. Penyeragaman kurikulum baharu pada tahun 1970 oleh MAIK menampakkan ciri yang disebut oleh Abdul Razak Mahmud (2010) sebagai serampang dua mata. Hal ini demikian kerana penggabungan pendidikan agama dan akademik telah membolehkan para pelajar menduduki peperiksaan awam oleh kerajaan pusat dan juga peperiksaan agama mengikuti darjah yang telah ditetapkan. Tambahan pula, sijil akademik dan agama yang dimiliki oleh pelajar tersebut mampu memberi peluang kepada para pelajar untuk menyambung pengajian tinggi dalam mana-mana bidang yang menjadi pilihan pelajar. Carta di bawah menunjukkan sistem baharu persekolahan bagi pendidikan menengah di sekolah-sekolah Arab MAIK dan sekolah naungan MAIK.

Carta 1: Aliran Sistem Baharu Persekolahan Agama Negeri Kelantan Tahun 1971

Rujukan: Diubahsuai daripada Abdul Razak, *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, hlm.134

Lama-kelamaan perubahan kurikulum yang dilaksanakan MAIK pada tahun 1975 telah mula menunjukkan kesan yang positif. Berdasarkan Carta 1, meskipun jumlah sekolah naungan menurun sejak tahun 1970 sehingga tahun 1974. Namun penurunan tersebut disebabkan pendekatan MAIK dalam memantau sekolah-sekolah naungan dengan lebih ketat. Bagi sekolah yang tidak mencapai syarat yang telah ditetapkan seperti dalam isu pengurusan sekolah, bilangan pelajar yang terlalu sedikit serta ketidakmampuan pengurusan sekolah untuk menawarkan kurikulum baharu yang diperkenalkan MAIK, maka sekolah-sekolah naungan tersebut diarahkan untuk ditutup. Langkah tegas tersebut dilakukan MAIK bagi memastikan sekolah-sekolah agama di bawahnya mampu mengikuti sistem persekolahan baharu dalam usaha meningkatkan kembali kualiti pendidikan agama di sekolah agama negeri. Pada tahun 1975, jumlah sekolah naungan kembali meningkat kepada 90 buah sekolah ekoran daripada minat dan keyakinan yang ditunjukkan oleh ibu bapa terhadap sekolah Arab MAIK. Hal ini khususnya berlaku apabila perubahan sistem persekolahan yang baharu telah membolehkan pelajar-pelajar MAIK layak menyambung pengajian dalam pelbagai bidang di universiti tempatan atau di luar negara.

MAIK terus mengelola sekolah-sekolah Arab sehingga pada tahun 1974 apabila kerajaan negeri telah mengumumkan bakal mengambil alih pentadbiran sekolah-sekolah MAIK, namun hanya pada 1 Oktober 1976, barulah MAIK secara rasminya telah menyerahkan pentadbiran sekolah kepada Jabatan Sekolah-sekolah Agama Kelantan (JASA) (Penyata Tahunan MAIK 1976). Maka pada tahun tersebut, tamatlah penglibatan MAIK penaung kepada sekolah-sekolahan MAIK sejak tahun 1942.

Kesimpulan

Pengenalan sekolah naungan MAIK merupakan usaha MAIK bagi memastikan perkembangan pendidikan agama di negeri Kelantan lebih terarah dan berpusat di MAIK. Pembirokrasian tersebut penting bagi MAIK dalam memantau perjalanan sekolah-sekolah naungan meskipun tidak terlibat secara langsung dalam aspek kewangan dan pembayaran gaji pengajar-pengajar di sekolah naungan. Dalam konteks yang lebih luas, penyeragaman ini bagi memastikan anak-

anak Kelantan yang mengikuti sistem persekolahan MAIK mendapat pendidikan yang selaras dan seragam agar perjalanan pendidikan mereka menjadi lebih lancar. Misalnya dalam kes pelajar yang ingin menyambung pengajian yang lebih tinggi, keseragaman kurikulum memudahkan peralihan pelajar daripada satu institusi pendidikan kepada yang lain. Bagi masyarakat luar pula, penyeragaman ini memberi satu keyakinan terhadap kualiti pendidikan yang diberikan oleh organisasi agama negeri. Hal ini kerana sebarang perubahan, pengadaptasian dan pengubahsuaian yang dilaksanakan oleh pimpinan MAIK dalam pendidikan akan tercermin dalam semua sekolah-sekolah MAIK termasuklah sekolah naungan MAIK. Meskipun dalam mengelola pendidikan negeri terutamanya dengan pengadaptasian unsur birokrasi dalam pentadbiran memberikan cabaran-cabaran baharu kepada MAIK misalnya kegagalan sekolah untuk mengikuti kehendak dan penilaian MAIK sehingga membawa kepada kemunduran dan kegagalan mendaftar sebagai sekolah naungan dan terpaksa ditutup. Pada masa yang sama, organisasi agama tersebut terus berhadapan dengan kritikan-kritikan orang awam terhadap kemampuan MAIK menguruskan pelbagai sekolah di Kelantan. Namun organisasi agama tersebut terus melaksanakan pelbagai perubahan bagi terus memberikan pendidikan bentuk sekolah dan agama terbaik kepada anak-anak tempatan sekaligus membuktikan peranan MAIK sebagai aktor penting dalam merencanakan pendidikan Kelantan.

Penghargaan

Penulis berterima kasih kepada para penilai tanpa nama yang dilantik oleh MJHA atas komen-komen membina bagi menambah baik penulisan manuskrip ini.

Rujukan

- 181/29 Majlis Ugama Islam Kelantan 1922-1929 (asal) Berkenaan dengan en ahmad b saleh di padang garung memakai dan mengajar ilmu salah yang membawa kpd kafir diminta majelis dakwa.
- 82/88 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan Jilid 5 1940-1941 1361, 2603, 2487, 2488 Qadi besar mengeshurkan supaya diadakan peperiksaan semua pelajaran dipondok2 di bawah urusan satu jawatankuasa kechil.
- 317/49 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 6, 1945-1950 Pohon diadakan tambahan khas sebanyak 300 kerana elauunce jawatankuasa memereksa kitab2 ugama.
- 75/49 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 6, 1945-1950 Teguran di atas majlis tidak menjalankan rancangan2 pelajaran yang diataur oleh jawatankuasa pelajaran.
- 768/50 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 6, 1945-1950 Memohon peraturan bersabit dengan sekolah2 ugama rakyat bawah naungan majelis.
- 788/51 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 7, 1951-1954 Menerangkan iaitu banyak murid2 yang hendak berhenti dan bangku2 telah kehilangan serta meja guru telah pecah.
- 571/52 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 7, 1951-1954 Minta keterangan bersabit dengan 2 buah sekolah iaitu Pangkal Jenerih dan di Padang Temusu itu adakah didaftarkan di bawah majlis ugama islam.
- 715/52 Pejabat Majlis Ugama Islam Kelantan, Jilid 7, 1951-1954 Memohon kebenaran hendak mengutip khairat daripada orang ramai kerana hendak membangunkan sekolah arab di melur itu.
- Abdul Halim Ahmad. (1982). "Pendidikan Islam di Kelantan", Dlm. *Beberapa Aspek Warisan Kelantan*, Khoo Kay Kim (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 4-7.

- Abdul Rahman Al-Ahmadi. (1974). "Notes Towards A History of Malay Periodicals in Kelantan", Dlm. *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*, William R. Roff (ed), Kuala Lumpur: Oxford University Press, hlm. 170-189.
- Abdul Razak Mahmud. (2010). *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- _____. (2018). Satu Abad Penerbitan MAIK. Dlm. Hasri Junoh (ed). *100 Tahun Majalah Pengasuh: Peranan dan Sumbangan (1918-2018)* (1-52). Kota Bharu: Unit Terbitan MAIK.
- Alias Mohamed. (1984). *Gerakan Sosial & Politik Kelantan*. Kuala Lumpur: Insular Publishing House Sdn. Bhd.
- Arba'iyah Mohd Noor. (2008). "Perkembangan Pendidikan Islam di Negeri Kelantan", *Jurnal Malaysia Dari Segi Sejarah*, Vol. 36, 68-83.
- Atan Long. (1979). *Fikiran-fikiran tentang Pendidikan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Faisal@Ahmad Faisal Abdul Hamid dan Noorzahidah Mohd Zain. (2013). Ustaz Mohd Mahayuddin bin Haji Abdullah: Sumbangannya terhadap Pendidikan Islam di Kelantan. *Al Tamaddun*. Vol. 8. No. 2, 101-112.
- Federation of Malaya. (1952). *The Education Ordinance 1952*, Council Paper No. 63 of 1952. Kuala Lumpur: Government Press.
- Haris Md. Jadi. (1990). *Etnik, Politik dan Pendidikan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Ismail Abdul Hamid, Abd Aziz @ Ahmad Mohd dan Muhamad Yasin Muda. (1993). *Isu-isu Pendidikan di Malaysia: Cabaran dan Harapan*. Terengganu: Percetakan Yayasan Islam Terengganu Sdn. Bhd.
- K. A. R. 1910*
- K. A. R. 1936*
- Mahayudin Haji Yahya. (2001). *Islam di Alam Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mohd Hairudin Amin dan Kamarul Azmi Jasmi. (2012). *Sekolah Agama di Malaysia: Sejarah, Isu dan Cabaran*. Johor Bahru: Penerbit UTM Press.
- Nik Abdul Aziz Nik Hassan. (1983). "Peranan Majlis Terhadap Kemajuan Pelajaran di Negeri Kelantan 1915-1930". Dlm. Nik Abdul Aziz Haji Nik Hassan (ed). *Islam di Kelantan* (hlm. 83-90). Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia.
- _____. (2012). "Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu dan Sejarah Pendidikannya di Kelantan: Suatu Analisis daripada Perspektif Islam". Dlm. Mahmood Zuhdi Hj Abd Majid, Abdul Razak Mahmud dan Nik Safiah Karim (ed). *Puri Kencana: Kecemerlangan Satu Abad Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan* (hlm. 426-474). Kota Bharu: Penerbit MAIK.
- Nik Aziz Nik Pa. (2018). Perkembangan Pendidikan Islam di Negeri Kelantan Darul Naim. Dlm. Mahmood Zuhdi Hj Abd Majid, Abdul Razak Mahmud dan Nik Safiah Karim (ed). *Puri Kencana: Kecemerlangan Satu Abad Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan* (hlm. 345-424). Kota Bharu: Penerbit MAIK.
- Nik Mohamed Nik Mohd Salleh. (1985). "Perkembangan Pendidikan atau Pengajian Islam di Negeri Kelantan", Dlm. *Warisan Kelantan IV*, Nik Mohamed Nik Mohd Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 95-120. Penyata Tahunan MAIK 1942, 1944, 1946, 1948, 1951, 1954, 1957, 1958, 1960, 1964, 1966, 1968, 1970, 1972, 1974, 1975
- Penyata Tahunan MAIK 1916, 1931, 1932, 1942, 1944, 1946, 1948, 1951, 1954, 1956, 1957, 1958, 1960, 1964, 1966, 1967, 1968, 1970, 1972, 1974, 1975

- Roff, R. William. (1974). *The Origin and Early Years of Majlis Ugama*. Dlm. William R. Roff (ed). *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- _____. (2003). *Nasionalisme Melayu*. Ahmad Boestamam (terj). Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Shahril Talib. (1995). *History of Kelantan, 1890-1940*. Monograph No. 21, MBRAS.
- Sharifah Zaleha Syed Hassan. (1985). 'From Saints to Bureaucrats: A Study of the Development of Islam in the State of Kedah, Malaysia'. (Tesis Doktor Falsafah). Faculty of the Graduate School. Cornell University.
- Utusan Melayu*. 1 Mac 1952.
- Wan Hussain Azmi. (1980). "Islam di Malaysia: Kedatangan dan Perkembangan (Abad 7-20)", Dlm. *Tamadun Islam di Malaysia*, Azizan Abdul Razak (ed), Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, hlm. 135-157.
- Weber, Max. (2015). *Weber's Rationalism and Modern Society: New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification*. Tony Waters and Dagmar Waters (trans). New York: Palgrave Macmillan, hlm. 73-128.
- Zainul Abidin bin Abdullah. (1983). "Peranan Majlis Agama dalam Pelajaran". Dlm. Khoo Kay Kim (ed). *Beberapa Aspek Warisan Kelantan II*. (hlm. 99-109). Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan: Kota Bharu.